

ІСТОРИЧНА ПРОЗА ПРО ГАДЯЦЬКУ УНІЮ:
СПРОБА ОСМИСЛЕННЯ У СВІТЛІ ІНГАРДЕНІВСЬКИХ ІДЕЙ

Валентина Собо́ль

Uniwersytet Warszawski

UNIA HADZIACKA W PROZIE HISTORYCZNEJ:
PRÓBA ZROZUMIENIA W ŚWIETLE IDEI ROMANA INGARDENA

Walentyna Sobol

Streszczenie. Praca poświęcona jest problemowi unii hadziackiej 1658 r. Zgodnie z jej postanowieniami Rzeczpospolita Obojga Narodów miała się przekształcić w federację trzech równoprawnych podmiotów. Autorka analizuje utwory literackie o tematyce historycznej w aspekcie Ingardenowej koncepcji dwuwymiarowej budowy dzieła literackiego. Przedmiotem rozważań są powieści *Гетьман Іван Виговський* I. Neczuja-Lewyckiego, *Конотоп* W. Kożelanki, *Гетьманська булава* O. Łurija, *На брата – брата* J. Muszketyka, *Храм на болоті* Hałyny Tarasiuk.

Słowa kluczowe: Ingarden, unia hadziacka, hermeneutyka

Януш Тазбір справедливо наголошує, що щодо теми Гадяцької унії сьогодні важко написати щось нового, однак і донині не застаріла оцінка цієї історичної події, яку в 1960 році їй дав Збігнєв Вуйчік, назвавши Гадяцьку угоду „справою великого політичного розуму”¹. За Вуйчіком, шанси такої угоди були ще в 1638 році, але, як наголосив цей дослідник, Речі Посполитій забракло ширшої політичної думки, бо ж шляхта керувалася виключно „swoim egoizmem klasowym”². Згідно з умовами угоди, підписаної 16 вересня 1658 року в Гадячі Річпосполита двох народів – польського та литовського – перетворювалася на федерацію трьох рівноправних членів. На землях України мало б постати Велике Руське Князівство із власною адміністрацією, системою фінансування і навіть власною монетою. Польський король надавав Київсько-Могилянській колегії статус вищої школи – академії. Більше того, передбачалося створення ще однієї академії, православної. В достатній кількості мали також постати колегії та друкарні. Власне історична наука досить докладно дослідила проблему перспектив і втрат цієї події. Зрозуміла річ, еміграційні науковці в часи тоталітаризму мали більше можливостей до

¹ J. Tazbir, *Uгода Hadziacka jako utopia szlachecka* [w:] *350-lecie Unii Hadziackiej (1658–2008)*, pod red. T. Chynczewskiej-Hennel, P. Krolla i M. Nagielskiego, Warszawa 2008, s. 24.

² Z. Wójcik, *Dziki Pola w ogniu*, Warszawa 1960, s. 274.

вільного висловлювання своїх міркувань, гіпотез. Так, одне із таких припущень, хай і не позбавлене ідеалізації, дає, втім, важливу інформацію до роздумів: перебуваючи на політичній еміграції, Станіслав Кот писав, що в разі реалізації Гадяцької угоди доля Східної Європи була б іншою: була б затримана експансія Кремля в напрямку обох морів – Чорного і Балтійського³. Суголосну думку сьогодні висловлює і Януш Качмарчик:

W miarę rozsypującego się gmachu Rzeczypospolitej w potęgę rosło Cesarstwo Rosyjskie. Naszym zdaniem, gdyby udało się utrwalić ideę hadziacką, sytuacja mogła ulec biegunowemu odwróceniu⁴.

Як автори історичних досліджень, так і письменники по-різному реагували на події Гадяцької угоди. Зі зрозумілих причин, українська література часів комуністичної російської окупації не могла оцінювати їх об'єктивно. Але й сягнувши XIX століття, не можемо похвалитися розмаїттям літературно-художніх рефлексій. Однак, на окрему розмову заслуговує роман Івана Нечуя-Левицького *Гетьман Іван Виговський*, вперше виданий у 1899 році, а з прикрими скороченнями у 1991-му.

У 90-х роках XX століття побачили світ такі прозові твори, автори яких прямо чи опосередковано зверталися до подій Гадяцької Унії: *Конотоп* Василя Кожелянка, *Гетьманська булава* Олеся Лупія, *На брата – брат* Юрія Мушкетика. І врешті, в XXI столітті – властиво, в переддень 350 річниці Гадяцької угоди – постав роман-притча Галини Тарасюк *Храм на болоті*. Спроба розглянути названі твори крізь призму феноменологічного прочитання, за Інгарденом, не зосереджується на тому, що в творі поодинокі; не має нічого спільного з досвідом, однак, прагне вхопити саму ідею художнього твору. Йдеться ж бо про те, – наголошує Міхал Павел Марковський, –

czym dzieło literackie, jako „przedmiot artystyczny”, jest w swojej istocie (twór wielowarstwowy, uporządkowany fazowo, zbudowany z quasi-sądów, posiadający jakości estetyczne doniosłe), oraz o to, co zawsze musi zostać spełnione w jego poznawaniu jako „przedmiotu estetycznego” (uchwycenie znaków i brzmień, rozumienie znaczeń słów i sensów zdań, konkretyzowanie przedmiotów przedstawionych i aktualizacja wyglądów, wiązanie warstw w całości i uchwycenie idei). Poznawanie różni się więc od interpretacji, tak jak każde jednostkowe dzieło poddane interpretacji od jego apriorycznej idei odsłaniającej się w badaniu fenomenologicznym⁵.

Для Інгардена, як підсумовує Іван Фізер, головною метою

³ Детальніше про це див.: J. Tazbir, *Uгода Hadziacka jako utopia szlachecka...*, s. 24.

⁴ J. Kaczmarczyk, *Rzeczpospolita trojga narodów. Mit czy rzeczywistość. Uгода hadziacka: teoria i praktyka*, Kraków 2007, s. 139.

⁵ M. P. Markowski, *Fenomenologia*, [w:] A. Burzyńska, M. P. Markowski, *Teorie literatury XX wieku. Podręcznik*, Kraków 2006, s. 93–94.

було довести існування реального, а не ідеального світу. Із безлічі явищ „життєвого світу” він вибрав і зосередив свою увагу на „інтенційних”, тобто мистецьких творах. Саме цій проблемі і присвячені його основні праці⁶.

2.

Надто коротке існування Речі Посполитої трьох народів спричинилося до того, що Гадяцька угода зазнала – від часів її підписання – різнополюсних оцінок не тільки з боку істориків, як уже наголошувалося вище, а й письменників. Часом зацікавлення концентрувалося не так навколо самої угоди, як навколо того, що діялося після її підписання. Так, наприклад, невдовзі після укладення Гадяцької угоди, на хвилі обнадійливих змін Іван Виговський уже 9 липня 1659 року здобував блискучу перемогу в битві під Конотопом, в якій російські війська – завдяки маневрам гетьмана Виговського та відвазі козаків – отримали поразку. Як про неї напише в своєму літописі Самійло Величко, „міг утекти до свого обозу під Конотоп хіба що той, хто мав крилаті коні”⁷. Як свідчить історія, військо московського царя Алексея Михайловича не набуло більше тієї потуги, яку мало перед Конотопською битвою.

Тимко Падура (1801–1871) також не приховує своєї радості від того, що в результаті утвердження Гадяцької угоди „Ukraina stała się częścią Rzeczypospolitej”⁸. У своєму циклі, названому *Obrysy historyczne*, автор подає твір *Jan Sierko*, в якому силою уяви відтворює переломний момент:

Wszyscy zaprzysięgli, odstąpić cara, herby jego na chorągwiach wnet poszarпали, i Artemonowa, rezydenta carskiego przy Wyhowskim, przegnali⁹.

Тимко Падура одним із перших, але не єдиний, подає те, що ж власне діялося 9 вересня 1658 року.

Wysłani komisarze Bieniewski wołyński, Jewłaszewski smoleński kasztelani, przybyli w Ukrainę. Od Olszanicy pisze anonim, wprowadzili ich delegowani Kozactwa (9 września 1658 r.) do obozu, a Wyhowski powitał wymowną oracją przybyłych, w której wyraził szczerą chęć Kozaków połączenia się z Polską, byle w żądaniach swoich usłyszeli łaskawość króla Jmci. Bieniewski w kole, gdzie Wyhowski hetman, pułkownicy, starszyzna pozasiadali, a wokoło wojsko i lud, mówiąc do nich tak zakończył: „Na ostatek do was zacne wojsko zaporoskie słowa ojczyzny przynoszę. Jam was porodziła nie Moskal, jam was wypielegnowała, wykarmiła, wslawiła, ocknijcie się i nie bądźcie odrodnymi synami, a zjednoczywszy się do gromady, wyrugujcie nieprzyjaciół moich i swoich!” Powstawszy starszyzna słuchających pytała: „Jak się im podoba mowa”? „Harazd howoryły” zawołano, „z nieba orator”!¹⁰

⁶ І. Фізер, *Роман Ингарден*, [в:] *Слово. Знак. Дискурс. Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст.*, За ред. М. Зубрицької, Львів 1996, с. 137.

⁷ С. Величко, *Літопис*, Дніпро, Київ 1991, Т. 2, с. 196.

⁸ Т. Падура, *Jan Sierko*, [w:] *Pyśma Tymka Padurrry*, Nakładem knyharni K. Wylda, Lwiv 1874, s. 309.

⁹ *Ibidem*, s. 308.

¹⁰ *Ibidem*, s. 309.

Вище масмо, так би мовити, художню версію події, яку варто порівняти з тією, до якої дослідники апелюють, як до історично достовірної, хоча вона так само не позбавлена піднесення, з яким виступив перед козацькою радою польський дипломат Станіслав Казимир Беневський:

Ulitował się Bóg nad krajem naszym miłym, Polską i Rusią, skruszył serca wasze i nasze, abyśmy uderzywszy się w piersi, grzech nasz poznali, a jeden drugiemu odpuścili... Już teraz spróbowaliście wolności polskiej i moskiewskiej, doznaliście smaku wolności i niewoli. Mówiliście „żli Polacy”, teraz musicie przyznać „gorszi Moskale”¹¹.

Микола Костомаров (1817–1885), поет-романтик, письменник, філософ, історик називав Гадяцьку угоду цікавим експериментом, одночасно висловлював поважні сумніви щодо того, аби той експеримент коли-небудь міг бути зреалізований. Новаторським у поглядах М. Костомарова, як наголошує Я. Качмарчик, є визнання широти сторін, які укладали угоду, доказом чого були переговори під Гадячем, а також урочистості у Варшаві¹². Дослідження сучасних учених доволі переконливо висвітлюють причини, з яких Гадяцька унія виявилася „нежиттездатною і безперспективною у процесі відродження української держави ранньомодерної доби”¹³. А як висвітлює ці події художня література?

Роман І. Нечуя-Левицького *Іван Виговський* за советських часів жодного разу не був опублікований, у літературі ж науково-критичній його взагалі обходили увагою. Тобто від часів заборони теми Гадяцької унії і до сьогодні включно так і не була видрукувана та первісна, несфальсифікована версія цього твору. Михайло Наєнко, ретельно зіставивши видання роману 1928 року, яке побачило світ у „румунських” на той час Чернівцях, – зі вже згаданим вище виданням роману, підготовленим у 1991 році до друку Р. Міщуком, прийшов до висновку, що тільки у виданні від 1928 року можна віднайти таку авторську характеристику гетьмана Виговського.

Не любив він Москви за її непросвіченість і нещирість, бо постеріг своїм великим розумом, що Москва не додержить переяславської умови з Україною, коли вже за живоття гетьмана Богдана зрадила Україну, почала ламати своє слово і піддержувала Польщу на занапащення України¹⁴.

Як сам роман, так і його рецепція ілюструє, на мою думку, двовимірність будови – в Інгарденівському¹⁵ сенсі.

¹¹ W. Tomkiewicz, *Unia Hadziacka*, „Sprawy Narodowościowe”, R. XI, 1937, nr 1–2, s. 16.

¹² М. Костомаров, *Гетьманування Івана Виговського і Юрія Хмельницького*, Тернопіль 1991, с. 112

¹³ Див.: В. Щербак, *Гадяцький трактат у контексті українського державотворення*, [w:] *350-lecie Unii Hadziackiej (1658–2008)* / Pod red. T. Chynczewskiej-Hennel, P. Krolla i M. Nagielskiego, Warszawa 2008, s. 35–41; J. Kaczmarczyk, *Dlaczego idea Hadziacka skazana była na klęskę*, [w:] *350-lecie Unii Hadziackiej (1658–2008)*..., s. 53–67.

¹⁴ І. Нечуй-Левицький, *Гетьман Іван Виговський*. Історична повість, Чернівці 1928, с. 334.

¹⁵ R. Ingarden, *Z teorii dzieła literackiego. Dwuwymiarowa budowa dzieła sztuki literackiej*, [w:] *Teorie literatury XX wieku. Antologia* / Pod red. A. Burzyńskiej, M.P. Markowskiego, Kraków 2007, s. 43–72.

Zdarza się niezmiernie rzadko, żeby dwie, przez różnych czytelników utworzone konkretyzacje tego samego dzieła były całkowicie jednakowe we wszystkich rysach, które są decydujące dla ukonstytuowania się wartości estetycznej¹⁶.

Ця теза справджується в стосунку до аналізованого матеріалу. Завдяки детальному порівняльному аналізу М. Наєнка, сумновідомо потверджується та обставина, що видання роману від 1991 року також зазнало втручання: редактор не подає взагалі слів про зраду України Москвою, хоча логіка трагічної долі героя роману Нечуя-Левицького якраз і полягає в тому, що ще за життя Хмельницького Виговський був солідарний із ним в оцінках переяславської угоди як великої помилки.

Тихий на вдачу й поміркований, звиклий таїти свої щирі думки й вчиняти Богданову волю, Виговський і тепер не виявив і словом свого збурення проти Москви, свого гніву, але в душі він згоджувався з гетьманом¹⁷.

Коли взимку 1659–1660 російські війська заволоділи Україною, Іван Виговський шукає рятунку у Варшаві. Там, однак, до нього не має довіри Маховський, який дає наказ арештувати київського воєводу. Ситуацію ускладнювала радикальна постава татар, які зажадали від Маховського видання Виговського. Ось як коментують цю ситуацію історики:

Machowski, chcąc uniknąć dalszych komplikacji, postąpił po «żołniersku». Postawił Wyhowskiego przed powołanym przez siebie sądem wojennym¹⁸.

У романі Нечуя-Левицького самовільний суд полковника Маховського над Іваном Виговським зображений у символічному підтексті, в трагічному світлі, в усій кричущості тієї несправедливості, що гетьман гине від рук поляків, яких любить. Водночас слушною видається й оцінка М. Наєнка, що останні п'ять років життя Виговського – це прискорене наближення його до трагічної загибелі „від самого себе”¹⁹:

Невже мене вбили поляки, котрих я так любив, – промовив Виговський і вхопився за серце. Жмені його були повні крові. Він махнув рукою і забризкав кров'ю лице й очі Маховському... – Олесю моя дорога! Сину мій! – ледве промовив Виговський і голова його впала на землю²⁰.

¹⁶ R. Ingarden, *O poznawaniu dzieła literackiego*, Warszawa 1976, s. 398.

¹⁷ Цит. за: М. Наєнко, *Польські мотиви в українському реалізмі*, „Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze”, Т. 22, с. 190.

¹⁸ J. Kaczmarczyk, *Rzeczpospolita trojga narodów. Mit czy rzeczywistość...*, s. 152.

¹⁹ М. Наєнко, *Польські мотиви в українському реалізмі...*, с. 193. Як багатосторонню характеризує дослідник і жанрову особливість роману: „...хроніка (події твору дуже тісно прив'язані до часових перебігів), візія (перед нами плетиво реальної та ірреальної долі України), трагедія (рух героя до самочинної загибелі)”. М. Наєнкові також видається, що твір ще й монологічний (Детальніше див. с. 193–194).

²⁰ *Ibidem*, с. 193.

Трагічна смерть Виговського збудила певний резонанс, прокотилася навіть хвиля протестів, однак була вона – як про те свідчать історики²¹ – значно слабшою, ніж у випадку позбавлення уряду Ієроніма Радзійовського. В. Горобець водночас звертає увагу на пророчість слів І. Виговського „Зі смертю приїхав і смерть мені привіз”. Такою була реакція гетьмана на зміст привезеного польським посланцем того варіанта угоди, який Варшавський сейм ратифікував у травні 1659 року, а варіант той, як потверджує текстологічний аналіз Т. Таїрової-Яковлевої, був „блідою тінню того сміливого документа, який народився у вересні 1658 року”²². Тут важливо наголосити, що автори художніх полотен інтуїтивно відчували і відтворили ці украй складні обставини, увесь драматизм яких тільки останнім часом підтвердили відкриті архіви та розвідки науковців. Так, наприклад, Юрій Мушкетик у романі *На брата брат* показує боротьбу в душі Івана Виговського:

Гетьман думав про те, що він неначебто обмислив усе, а чогось і не охопив розумом, хоча б і тих-таки Гадяцьких трансакцій... А може, й справедливо лунали в Гадячі та Варшаві голоси про те, що давати шляхетство треба всім або нікому?..²³

Виговський у романі *На брата брат* Ю. Мушкетика – людина високоосвічена, улюблена лектура якого – Плутарх, Цицерон, Лазар Баранович, усім цим він схожий на образ, представлений І. Нечуєм-Левицьким. У коментарі до роману *Іван Виговський* (хоча на публіцистичність коментарів справедливо нарікає М. Наєнко) автор пояснює причину падіння Виговського аристократизмом його політики²⁴. Властиво, тут митці художнього слова, подібно як М. Костомаров, вважають, що простий люд, маси козацької черні не в стані були зрозуміти суті Гадяцької угоди, її складності на неоднозначності²⁵.

Якщо І. Нечуй-Левицький на цьому завершує свій коментар, то М. Костомаров прагне шукати причини упадку золотої ідеї Руського князівства в діях обох сторін: козаки не зрозуміли заплутаності угоди, а поляки

²¹ J. Kaczmarczyk, *Rzeczpospolita trojga narodów. Mit czy rzeczywistość...*, s. 152.

²² Т. Таїрова-Яковлева, *Новые архивные материалы и спорные вопросы Гадяцкого соглашения*, [w:] *350-lecie Unii Hadziackiej (1658–2008)*..., s. 551–564.

²³ Ю. Мушкетик, *На брата брат*, Рада, Київ 1996, с. 274.

²⁴ Так, відомо, що І. Виговський „виговорив” для Києво-Могилянської академії такі умови, про які пише М. Петров: „6) Академії вѣ Киевѣ бити с преимуществами, равними Краковской, сѣ тѣмъ однакожѣ, чтобы здѣсь не било ни профессоровѣ, ни учениковѣ исповѣданія аріанскаго, кальвинскаго и лютеранскаго; прочія же всѣ школы католицкія, какія дотолѣ били вѣ Киевѣ, вывести вѣ другія мѣста, гдѣ нѣтъ русскихѣ жителей; 7) дозволить и другую академію завести на томѣ же основаніи, гдѣ способнѣе усмотрится, и вѣ томѣ мѣстѣ другимѣ иновѣрнимѣ школамѣ также не бити” (Професор Н. И. Петров, *Кіевская академія во второй половинѣ XVII вѣка*, Київ: Типографія Г. Т. Корчакъ-Новицкаго 1895, с. 28. У свою чергу Микола Петров посилається тут на працю *Описаніе Кієво-Соф. собора и Кієвской епархіи*, митополита Євгенія [Болохівгінова] (Київ 1825, с. 180).

²⁵ J. Kaczmarczyk, *Rzeczpospolita trojga narodów. Mit czy rzeczywistość...*, s. 145.

допустилися кривоприсяги, знаючи, що принаймні в цьому пункті не дотримують слова²⁶.

Символічним можна вважати фінал роману *Іван Виговський*, появу дружини гетьмана – шляхтянки Олесі з маленьким сином на руках. Та в руках дружини Виговського, як і в руках інших жінок, – також і зброя, як знак того, що за золоту волю треба боротися. Властиво, також зброя, але в сенсі метафоричному, як сила слова, знову – уже в 2007-му – опиняється в жіночих руках. Маю на увазі роман-притчу Галини Тарасюк *Храм на болоті*. І хоча про підписання Гадяцької угоди авторка пише як факт вимушений („Щоб захистити незалежність України, Виговський змушений 18 вересня 1658 року підписати Гадяцький трактат з Річчю Посполитою, який в перспективі вів до „держави трьох народів”²⁷), – однак, *Храм на болоті* – то чи не єдиний на сьогодні твір, який актуалізує значення історичних подій, спонукаючи до глибших рефлексій над ними.

„Сили небесні з тими, з ким правда” (с. 203), – ці небуденні рядки є своєрідним ключем до твору-притчі Галини Тарасюк, в якому історичним є тільки контекст. Визначальний притчевий мотив, закорінений у подіях Гадяцької угоди 1658 року, в переддень її 350-ліття пролунав, як видається, тільки у творі *Храм на болоті*. Цей мотив зринає далеко не з перших сторінок, а спершу ніби якось несміло вплітається в розповідь про двадцятишестирічного Юрка, котрий зміряє і врешті – не без втручання диявольських сил – потрапляє до храму на болоті в надії врятувати свого батька, запротореного до психушки за дар ясновидіння. Двадцять років тому, у 1986-му, саме його батькові випала місія донести до працівників Чорнобильської атомної електростанції попередження про вибух. Божий посланець, Волхв, людина дивовижна, він же батько Юрія, віднаходить нащадка давнього козацького роду – Георгія Бунчужного, у 1986 – заступника головного енергетика ЧАЕС і звертається до нього з таким зізнанням, яке тоді було не до прийняття, але яке згодом упродовж двадцяти років Георгій Бунчужний буде усвідомлювати й спокутувати:

Мене послала Мати! Сказала: „Звати Георгій Бунчужний! Иди, знайди і передай: „зухвальство незрілого розуму – погибель. Вогонь вирветься з пекельного черева – на ШОСТИЙ день і позначений буде числом ЧОТИРИ” (с. 113; акцентування уваги читача шрифтом авторки роману. – В. С.).

Чому саме до Бунчужного? Бо ж властиво із цим козацьким нащадком і пов’язаний головний мотив роману, мотив, покликаний озвучити на новому історичному щаблі справу великого політичного розуму, якою був замисел Гадяцької угоди.

²⁶ М. Костомаров, *Гетьманування Івана Виговського і Юрія Хмельницького*, Тернопіль 1991, с. 112.

²⁷ Г. Тарасюк, *Храм на болоті. Новочасна притча*, Відродження, Київ 2007, с. 201. Далі, посилаючись на цей твір, сторінку подаю в дужках.

Успішним бачиться урівноваження авторкою роману історичного виміру й метафізичного, своєрідна спроба відсвіжити реалії через контекст Чуда, в який уводить авторка цю подію. Це реалізується через проповідь отця Георгія: „Сьогодні, браття і сестри, ми будемо говорити про високу таємницю нашого українського духу, нашої слави, якої б ми не мали без волі Господа і молитов Матері Божої – заступниці нашого народу. Себто те, про що не говорить історія. **Про Чудо Господнє**” (такий шрифт тут і далі – в оригіналі твору. – В. С.). У межах логіки, як гласить відома сентенція Л. Вітгенштайна, не можна сказати нічого нового. Натомість Чудо гласить по-новому вічні, але призабуті істини.

Чудо Господнє в романі-притчі пов'язане із образом Богородиці, а численні перекази та легенди про чуда святих її ікон в українській літературі, як знаємо, мають глибоку традицію. Це і *Руно орошене* Дмитра Туптала, і *Небо нове* Іоаннікія Галятовського, і *Фенікс, що втретє воскрес* Якова Суші, і анонімна *Преславна Гора Почаївська*. Згадаймо ще й чуда, зібрані в книзі *Парергон див* Іларіона Денисовича. Ці та інші образи витворить ту незриму, але тим потужнішу енергію, в силове поле якої потрапляє притчевий мотив-пересторога: не змарнуйте ж сьогодні свого європейського шансу, як 350 років тому... Цей мотив видається найбільш значимим, незважаючи на те, що в самому романі не йдеться безпосередньо про перебіг подій навколо трактату в Гадячі, а про те, що йому передувало і що за ним слідувало. Передувала поразка під Берестечком, коли до оточених звідусіль козаків

не смерть прийшла до них, а явилася Мати Божа. Зійшла з неба по райдузі, стала на краю трясовини та й простелила по кривавому баговинні свою покрову білосніжну, і доки осліплені нападники очі протирали, триста відчайдухів перебралися по ній на берег, щоб з новими силами стати на оборону землі отчої і не раз ще здобути перемогу, і найславетнішу – рівно через вісім років, **1659 року теж 28–29 червня** (за старим стилем), але вже над московськими військами під Конотопом (с. 200).

Авторка навмисне виокремлює окремі концепти, даючи їх жирним шрифтом, пропонуючи читачеві замислитися над взаємопов'язаністю минулого з майбутнім, над психологічним наповненням дат, на забуття яких не маємо права. Метафізичні явища і містичні події стають у романі такими ж відчутно реальними й осяжними, як запахи свіжо скошеної трави, якою отець Георгій хоче заклучати храм на болоті у переддень Трійці. Як героїчний чин далекого родича Георгія Бунчужного, зафіксований очевидцем французом П'єром Шевальє: „Тільки в одному історичному джерелі писалося, що цей бунчужний, за яким, певно, й питали, козаки на своїй раді у Церкві на болоті, „у критичну хвилину поразки військ Богдана Хмельницького 1651 року під Берестечком, вихопив гетьманські клейноди з рук поляків і передав їх вінницькому полковникові Богуну, а сам повернувся на болото, і бився там до останньої краплі крові”. Друге джерело повідомляло, що

Гринь Бунчужний по смерті Богдана Хмельницького став правою рукою гетьмана Івана Виговського, а отже одним з ініціаторів Гадяцької унії та Великого Князівства Руського, і натхненником переможної битви під Конотопом проти Москви 1659 року. Але був зраджений промосковськими старшинами, і підступно вбитий на Кривавому болоті. Але, певно, десь недалеко Конотопа... (с. 60).

Читачеві належить декодувати текст і отримати доглибино сутнісну інформацію про наслідки невдалої спроби, про змарнування європейського шансу України в 1658-му. Доглибинно осягнути суть тих подій – не проста справа, бо ж хоча художня література після здобуття Україною незалежності активніше звертається до затемнених сторінок історії, але заважким і сьогодні є тягар соцреалістичних стереотипів. Все складно переплелось в долі народу, як і в долі однієї людини. Адже ж Георгій Бунчужний не тільки нащадок давнього козацького роду, але водночас і один із головних винуватців Чорнобильської аварії у 1986 році. Через двадцять років по тій страшній катастрофі, спокутуючи свою вину, замислюється над долею свого народу, розглядаючи її крізь призму змарнованих шансів. І тяжко катується, усвідомлюючи, як багато важить тільки одна (а їх чимало!) із таких нереалізованих можливостей, як угода в Гадячі в 1658, незреалізована й ним самим, глухим до Волхва, – у 1986-му:

Отак триста років тому ми втратили шанс мати власну державу. На жаль, в українців з правіку вистачало снаги перемагати, та не стачало – втримати перемогу. Заздрість і зрада, боротьба за булаву і маєтності, одвічне метання між двох корон – польською і російською – збивало вітром корону із власної голови, а змагання до свободи – заперечувало ідею державності... (с. 203).

Ці рефлексії пропікають соромом роз'ятрену душу Бунчужного, який тепер є отцем Георгієм, настоятелем храму на болоті. У самому епіцентрі цих болючих розмислів та пошуків виходу із ситуації і опиняється 26-річний Юрій, на очах у отця Георгія еволюціонуючи, позбуваючись „телячої простоти” і доростаючи – не без болю, мук та сумнівів – до розуміння реального стану речей.

Храм на болоті – це новочасна небарокова притча. Проекція незреалізованого доленосного шансу 1658 року на сьогоднішні труднощі, пов'язані зі вступом України до євроспільноти, – дає повчальний урок. Цей твір є також притчею

про високу таємницю нашого українського духу, нашої слави, якої б ми не мали без волі Господа і молитов Матері Божої – заступниці нашого народу. Себто про те, про що не говорить історія. **Про чудо Господнє.** Тож на мить повернімося подумки більш як на триста років назад на це саме місце, де стоїть наш храм, і ми стоїмо. Уявімо собі кривавий світанок... Він застав козаків по коліна в болоті, хоч насправді вони стояли на колінах у вранішній молитві Богородиці. А, помолившись, поклялися у триста голосів: „Мамо, згинемо, але не дамо Тебе на поталу”. Але до кого були звернені ці останні слова, ця клятва передсмертна? До вбитих горем рідних матерів, що чекали їх по селах степових і хуторах

лісових? До розтерзаної України? Чи до Матері Божої, яку вибрали собі у покровительки? (с. 199–200, жирний шрифт авторки роману-притчі. – В. С.).

Дві визначальні лінії – історія реальна, тяглістю у понад триста років із доленосними контрапунктами – битвою під Берестечком (с. 197–198), Гадяцьким трактатом (с. 201) та Конотопською битвою (с. 200), та історія чуда, рівноцінного тому, як усупереч усьому, що робило неможливим виживання української людини, – була, є і буде Україна, її народ. Наратив граціозно балансує поміж історично-задокументованим (як запис очевидця француза П'єра Шевальє, – с. 199) та метафізичним. Вслуховування-вдивляння в дати, числа, ретардації, ретроспективні вставки, гра співзвуччям імен (Волхв-Вовк) задля спонукання до співдумання, співдії. Легенди Кривавого болота і шкіци живої говірки тих теренів чорнобильської чи причорнобильської зони, мови, яка поступово зникає з відходом її носіїв. Думки про крихкість людського життя. Над усім цим – тривога. Тривога на грані відчаю, бо історія таки замало навчила українців, і навіть ота грандіозна перемога під Конотопом не призвела до незалежності України.

І основною причиною цього був розкол українського суспільства, надто його верхівки, різні групи якої по-різному бачили ту незалежність... Далися знаки століття бездержавності і це значною мірою сприяло розгулу анархії та всіляких опозицій, які легко ставали знаряддям у руках іноземних сил, що й до нині спостерігаємо уже в незалежній Україні, – зітхнув отець Георгій. – Отак триста років тому ми втратили шанс мати свою державу (с. 202–203).

Тут – вдало віднайдений наратив, а саме форма проповіді отця Георгія у храмі на болоті. Найсокровенніше поспішає повідати священник, бачачи, як швидко відходять в інший світ його прихожани, як непросто врозумити байдужих та невіруючих. Притчевість твору не вирафінована, а відверто-дидактична, настійно-заклична, розрахована на широкий загал реципієнтів. І водночас осяяна поривом пробудити приспаних в Україні і поза нею, але нею живущих, – словами гомілії, яка віддавна була найкоротшою до сердець дорогою:

Тож, пам'ятаючи уроки минувшини, будьмо мудрими. Будьмо достойними і своєї землі, і своєї вистражданої держави, до якої ми перейшли з кривавого болота суцільних воєн, геноциді, неволі і тоталітаризму – не по трупах братів чи сусідів, а простеленим перед нами Омофорі Пресвятої Богородиці. Тож научаймо дітей своїх і внуків, браття і сестри, бути гідними слави дідів і отців своїх, любити цю землю, як вони любили, і не повторювати їхніх помилок (с. 203).

Отож, художня література активно вдається до метафоричного опису подій 1658–1659 років. Утім, не тільки література. Можна тут згадати, що автор двотомної праці *Нарис історії України*, Дмитро Дорошенко висловлює утопійну візію про можливість приєднання Росії до „тринітарної” Речі Посполитої. Утакий спосіб Росія мала б стати четвертим членом слов'янської федерації²⁸. У цьому контексті більш слушними видаються міркування

²⁸ Д. Дорошенко, *Нарис історії України*, Варшава 1933, Т. 2, с. 63–67.

Вячеслава Липинського, який визнав Гадяцьку угоду за надзвичайно істотний крок в „еволюції української політичної думки та українського легітимізму”. Отож, варто осмислити і те, як вдале метафоричне формулювання часом допомагає не тільки мистцям, а й науковцям-історикам виразніше окреслити суть події. Так, В. Горобець, відповідаючи на запитання, чому таким коротким було життя українсько-польської угоди, кваліфікував її як „мрію, яка потонула в підозрах та образах”²⁹.

Отже, у той чи інший спосіб у художній літературі знаходимо прикмети прив’язування до різних історичних візій тих подій. Водночас, поетика художньої прози стає стимулом до об’єктивного погляду на дійсність, очищення художнього представлення від брехні, тоталітарної пропаганди. Процес відновлення історичної свідомості є, однак, повільним, часом більше інтуїтивним (як то бачимо на прикладі роману-притчі *Храм на болоті*, в якому в новому світлі озвучуються події Гадяцької унії, може навіть несподівано для самої авторки). Отже, інтуїція поетеси й письменниці Г. Тарасюк виявилася певною мірою витонченішою від зраціоналізованої версії Ю. Мушкетика, О. Лупія чи В. Кожелянка. Послугуючись мотивами чудесного, авторка показує, що в разі успішної реалізації угоди українці вже в тих часах могли мати власну державу.

Врешті, варто підкреслити піонерську роль Р. Інгардена стосовно усіх теорій, зорієнтованих на читача. Цього мислителя, як підкреслює М. Марковський,

nie interesowała interpretacja dzieła literackiego, lecz to, co ją w ogóle umożliwia, zarówno na płaszczyźnie ontologicznej (zatem budowa dzieła literackiego), jak epistemologicznej (sposób poznawania dzieła literackiego). Nie dostrzegał on, w gruncie rzeczy, kulturowego uwikłania dzieła literackiego i jego lektury. Z tego głównie powodu jego osiągnięcia utraciły atrakcyjność w momencie, w którym badania nad czystymi fenomenami i apriorycznym poznaniem zostały zdystansowane przez refleksję nad kulturowymi i egzystencjalnym kontekstami literatury³⁰.

І хоча в світлі літературознавчих методологій ХХ століття теорія Романа Інгардена не завжди є помічною в інтерпретації окремо взятих творів літератури, як у тому зізнаються дослідники, однак не втрачає своєї актуальності та гостроти його постулат, який віднаходимо у *Вступі* до феноменології Едмунда Гуссерля:

Z powrotem do rzeczy, do konkretności, nie zaś do abstrakcji, teorii itd. Do konkretności – to było wybaczenie³¹.

²⁹ W. Horobec, *Marzenie, utopione w podejrzeniach i obrazach lub dlaczego tak krótkie było życie unii ukraińsko-polskiej 1659 roku?* [w:] *Wojny a Pokój. Ukraińcy i Polacy: bracia / wrogowie, sąsiedzi...* / Pod red. Ł. Iwzzynej, Kijów 2004, s. 101.

³⁰ M. P. Markowski, *Fenomenologia...*, s. 95.

³¹ R. Ingarden, *Wstęp do fenomenologii Husserla. Wykłady wygłoszone na uniwersytecie w Oslo (15 wrzesień – 17 listopad 1967)*, tłum. A. Połtawski, Warszawa 1974, s. 27.

UNION OF HADIACH IN HISTORICAL FICTION:
ATTEMPT AT UNDERSTANDING ON THE BASIS OF ROMAN INGARDEN'S IDEAS

Summary. The article is devoted to some Ukrainian historical novels of Ivan Nechuy-Levyckyj (*Ivan Wyhovskyy*), W. Kozhelyanko (*Konotop*), O. Lupiy (*Hetmanska bulava*), J. Mushketyk (*Na brata brat*) and Halyna Tarasjuk (*Hram na boloti*). All of those novels are connected with the problem of Hadiach Union (1658). According to the articles of this Union, Ukraine was to become the third, autonomic part of Polish Kingdom. Valentyna Sobol analyses those novels using Ingarden's theory of literature.

Key words: Ingarden, hermeneutics, Union of Hadiach

Резюме. У статті розглянуто проблему Гадяцької унії 1658 року за якою Річ Посполита двох народів мала перетворитися в федерацію трьох рівноправних державних суб'єктів. Авторка прагне проаналізувати історичні романи в аспекті концепції Інгардена про багатопланову будову художнього твору. В статті розглядаються повісті *Гетьман Іван Виговський* І. Нечуя-Левицького, *Конотоп* В. Кожелянка, *Гетьманська булава* О. Лупія, *На брата – брат* Ю. Мушкетика, *Храм на болоті* Г. Тарасюк.

Ключові слова: Інгарден, герменевтика, Гадяцька унія